

різноманітні ремісничі вироби. Купці прибалтійських країн, особливо німецькі, серед інших товарів довозили на Русь солону і сушену рибу, копчене й солоне м'ясо. З Польщі та Німеччини на Русь надходила сіль. Основна частина імпорту осідала на Русі. Але деякі товари, іноді в значній кількості, без сумніву, продавалися купцями в інших країнах, тобто перетворювалися в транзитні товари.

Головними платіжними засобами зовнішньої торгівлі Русі IX – XI ст. були іноземні монети – арабські дирхеми, візантійські міліарісії, західноєвропейські денарії. Кілька разів робилися спроби запровадити в Давньоруській державі власну монету. В 990 р. перші злотники й срібляники викарбував Володимир, а в 1018 р. – Святополк. На думку найвідомішого фахівця з історії лічби і монетної справи в Україні Миколи Котляра, перші давньоруські монети «призначалися не стільки для торгівлі, скільки правили за своєрідні візитні картки названих вище князів, пропагуючи Давньоруську християнську державу та її володарів».

НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В ПОРТРЕТАХ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Тепер, коли відбувається хоч і запізнений у часі, але закономірний процес переоцінки цінностей, ми повертаємо собі забуті імена вчених, письменників, державних діячів. Багатьох із них (особливо молоде покоління) відкриваємо для себе вперше. Михайла Петровича Драгоманова, відомого історика, фольклориста, літературознавця, громадського діяча це не стосується. Про нього написані наукові дослідження, видавалися його твори. Серед дослідників, які писали про життєвий шлях і творчість Михайла Петровича – М.Возняк, К.Студинський, Д.Заславський, В.Лукаренко, В.Сарбей, М.Супруненко, В.Дмитриченко, Я.Дашкевич, О.Мазурок, В.Задорожний та ін. Було б несправедливо з нашого боку розцінювати всі ці дослідження як фальсифікацію драгоманівської творчості, бо переважна більшість з них об'єктивно висвітлювала багатогранну діяльність вченого. Та вся справа в тому, що більшість досліджень, видана в 60–70-х роках, після чого почався період забуття Драгоманова, який закінчується тільки в наш час. До нас повертається людина неординарна і високоосвічена, і ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоб показати його таким, яким він був, без традиційних домішок. Що стосується видань праць Михайла Драгоманова, то в радянський час побачив світ двотомник «Літературно-публіцистичні праці» (К., 1970), а на початку 90-х років «Наукова думка» видала досить великий за обсягом його том «Вибраного».

Михайло Драгоманов народився у м.Гадячі на Полтавщині в сім'ї збіднілого поміщика. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1863) викладав географію в київських гімназіях. Потім повернувся в університет, де читав курс загальної історії. Свою наукову і педагогічну діяльність у вузі (1864–1875) М.П.Драгоманов присвятив, в основному, проблемам історії стародавнього світу. Після звільнення з університету за політичну неблагонадійність (1875) вчений залишив Україну. Спочатку він жив у Швейцарії, потім у Болгарії. У 1889 р. М.П.Драгоманов став професором Софійського університету. На цій посаді він перебував до самої смерті, яка наступила 2 липня 1895 року.

Михайло Драгоманов мало написав про Закарпаття. Однак його листи та листи знайомих свідчать про те, що він приділяв багато уваги питанню духовного відродження краю. М.П.Драгоманов мав добрі стосунки з окремими представниками закарпатської інтелігенції. Вже під час перших відвідин Закарпаття (1875) він зустрівся в Мукачеві з ігуменом монастиря А.Ф.Крालицьким. В Ужгороді вчений

побував у редактора газети «Карпат» М.Ю.Гомичкова, а в Пряшеві познайомився у греко-католицькому єпископаті з каноніком Ладомирецьким (Ладомирським). Ігумену Михайло Драгоманов передав твори українських та російських письменників, а також пісні Миколи Лисенка. Редактор «Карпат» просив дослідника написати кілька статей про те, «що робити угорським руським». Це прохання було виконано. Незабаром у газеті була надрукована стаття про дослідження народної словесності в Росії і відозва до «угорських русинів» з проханням збирати «пісні й казки свого народу».

Після від'їзду за кордон (1876) М.П.Драгоманов продовжував підтримувати зв'язки із закарпатськими інтелігентами. Його кур'єри (лікар з-під Кременчука Олександр Черепакін та ін.) мали зустрічі з І.Дулішковичем, А.Крालицьким, І.Раковським, Ю.Кішем, М.Бачинським, Т.Матіашем та іншими. М.П.Драгоманов продовжував цікавитися життям русинів Закарпаття, передавав твори І.С.Тургенєва, Ф.М.Решетнікова, М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка, І.С.Нечуя-Левицького, Ю.А.Федьковича, запитував про відгуки на прочитані книги.

Велику увагу приділяв М.П.Драгоманов питанням становища селян та стану освіти на Закарпатті. Його кур'єри повинні були збирати дані про кількість землі, що належала селянам, розмір податків, які вони сплачували. Вчений також цікавився станом шкіл в краї, числом учнів у них (у т.ч. вихідців із низів), забезпеченням підручниками, умовами праці вчителів, просив адреси педагогів, щоб прислати їм літературу. Радів з того факту, що закарпатці почали «співати пісні Лисенка й читати українські книжки». Значний інтерес викликало у М.П.Драгоманова вивчення усної народної творчості. Він постійно просив своїх знайомих закарпатців (А.Крालицького, семінаристів, у яких «щирості багато і почуття народності безперечно») записувати народні пісні, спогади, казки, прислів'я...

У 1875 р. М.П.Драгоманов відвідав також і Буковину. В нього склалися дружні взаємовідносини з Ю.Федьковичем. Того ж року в Києві було видано «Повісті» Федьковича, передне слово до яких написав М.П.Драгоманов. Останній виступав не тільки як літературний критик, але й активний пропагандист творчості «буковинського соловія». До речі, згадані «Повісті» М.Драгоманов передав Івану Тургенєву, який відзначив, що тільки тут «б'ється ключ живої води» і переклав окремі з них на російську мову. За словами М.П.Драгоманова, Юрій Федькович «вільно пішов по дорозі української літератури і мови». Саме тому твори письменника були зрозумілі для простого населення і користувалися великою популярністю.

М.П.Драгоманов мав добрі стосунки з мовознавцем і педагогом, визначним громадсько-політичним діячем, професором Чернівецького університету С.Смаль-Стоцьким. Їх об'єднували, передусім, проблеми розвитку мови, вивчення та відродження української культури. М.П.Драгоманов співробітничав з редакцією газети «Буковина», друкуючи на її шпальтах публіцистичні статті, замітки, нариси. Зокрема, у 1893р. газета опублікувала відомі «Листи на Наддніпрянську Україну». Велику увагу приділяв М.П.Драгоманов питанням розвитку освіти науки та культури на західноукраїнських землях. Він з радістю вітав відкриття в 1875 р. Чернівецького університету, будучи впевненим, що це сприятиме піднесенню культурного рівня населення Буковини. Хоча, необхідно констатувати, що на перших порах свого існування цей університет був, фактично, німецьким. Автори колективної монографії «Північна Буковина: її минуле і сучасне» (Ужгород, 1969) відзначали: «Австрійські власті чинили всілякі перешкоди вступу до університету української молоді. В 1900 році українці в університеті становили 8 відсотків (35 чоловік) від загальної кількості студентів. І це були головним чином синки багатіїв. Видатки на освіту однієї людини на Буковині були в 4 рази менші, ніж в корінних австрійських землях. У 1912 р. діти українців становили лише 14,5 відсотків усіх учнів, хоч українці становили більшість

населення краю». М.П.Драгоманов доручив Ганні Павлик розповсюджувати українську літературу в Чернівцях.

Вплив М.П.Драгоманова на розвиток суспільно-політичного і культурного життя Буковини та Закарпаття, його внесок у зміцнення контактів з місцевою інтелігенцією та сприяння пробудженню національної самосвідомості населення цих регіонів мають велике значення і вимагають подальшого ґрунтовного дослідження. Ми ж тільки зупинимось на «закарпатській тематиці» у літературній спадщині Михайла Драгоманова. Її вивчення дає нам підстави стверджувати, що відомий український вчений розробив власну наукову концепцію, в якій важливе місце відводиться історії та культурі нашого краю.

Основні свої думки М.П.Драгоманов виклав у працях «Австро-руські спомини» (Львів, 1889–1892. – Ч.І–V), «В справі Угорської Русі» (Народ. – 1895. – №11), «українські селяни під угорськими лібералами» (Всесвіт. – 1991. – №12) та ряді інших. Ці, та деякі інші праці, і будуть знаходитись в центрі нашої уваги. Михайло Драгоманов був глибоко переконаний, що Закарпаття – споконвічна українська земля. Вона, на його думку, має чотири межі – західну, південну, східну і північну. Що стосується західної межі, то вона «веде через Красностав, Янів, Крешів в тому царстві, а далі в Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од того через гори Бескиди (Карпати) мало не до Пряшева в Угорщині, а од нього до Ужгорода, Мукачева, Хуста, Сегіта до Чорногори в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, а звідти до Кірлі баби, на межі Угорській, Буковинській і Семигородській (Трансільванській)». М.Драгоманов доводить, що всі чотири межі – це «українська земля..., де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру».

З лихої волі обставин, які склалися, українські громади були поділені між окремими державами. Але, незважаючи на тривалу відірваність один від одного, «люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах світу». М.П.Драгоманов доводив, що спільність Батьківщини вони відчували завжди, а тому не дивно, що «і досі наші селяни-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами і начальствами».

Тези Михайла Драгоманова про причини міграції українців у ті країни, де живуть їх брати, вірні, хоч і не повні. До цього слід ще додати такі причини масової міграції, як перенаселення західноукраїнських земель, голод, безробіття. Всі ці фактори були притаманні також соціально-економічному становищу закарпатських українців і змушували селян залишати місця і виїжджати у США, Канаду, на сезонні роботи в країни Західної Європи. Виїжджали переважно чоловіки. Цей процес відображений у фольклорі тих років:

*Ой, Канадо, Канадочко,
Яка ти зрадлива,
Не одного чоловіка
З жінок розлучила.*

Сучасний дослідник В.Усенко вважає, що з 1870 по 1920 рр. із Закарпаття в різні країни світу емігрувало близько 430 тисяч чоловік. Життя русинів-українців за океаном досить повно висвітлили М.Болдижар, М.Палінчак, В.Лемак та інші закарпатські вчені.

У багатьох працях М.П.Драгоманова червоною ниткою проходить ідея єдності українських громад (земель – М.В.). Ця непорушність єдності залежала не тільки від закарпатців і галичан. Іноземні поневолювачі робили все для того, щоб навіки розлучити їх, довести, що вони не мають Батьківщини. «Оддавна, – писав

М.П.Драгоманов, – усе те, що робилось на нашій землі й навколо, вело не до того, щоб міцніше звести наші громади в спілку, а щоб розбити й ту спільність, яка була сама по собі і поміж громадами...».

Українське населення відчувало приниження у всьому, зокрема в мові. Пригадаймо собі, як різко критикував М.П.Драгоманов Л.Алексєєва, який в двох номерах «Русского богатства» (лютий, липень 1881 р.) помістив статтю «Что такое украинофильство?». Л.Алексєєв доводив необхідність створення якоїсь «загальнолюдської мови». Драгоманов розумів, що цей термін є тільки прикриттям шовіністичної політики царизму, яка приведе до того, що «двадцять мільйонів українців перестануть говорити по-українськи, а почнуть говорити по-польськи, половина по-російськи, частина їх, що живе за Карпатами, по-угорськи, а ті, що живуть в Буковині, – по-німецьки, по-валашськи...». Спільність мови, на думку Драгоманова, приводить не до роз'єднання, а до єдності: «...На території від Верхньої Тиси в Угорщині до Кубанської області в Росії існує одна мова разом з іншими, також подібними національними ознаками, завдяки чому 30 мільйонів індивідуумів можуть досить легко солідаризуватися між собою...».

Прослідковуючи концепцію Михайла Драгоманова про історичне минуле Закарпаття, ми не можемо не помітити певної чіткості і послідовності. Його думки надзвичайно глибокі, у них більше філософії, ніж історичності. Драгоманов вважав, що Закарпаття – слов'янська земля. Угорці прийшли на Срібну землю тільки тоді, коли тут вже йшло повним ходом суспільне життя. «Закарпатську Україну (країну, яка звалась давно Мукачівщина), – писав М.П. Драгоманов, – ще в X ст. захопила держава Угорська».

Яким було становище закарпатців під час тисячолітнього поневолення їх Угорщиною, а потім Австро-Угорщиною? У статті «Передне слово» до «Громади» 1878 р.» М.П. Драгоманов так описав становище закарпатців: «...Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люди дістались під руку панів угорських». На його думку, феодалний гніт на Закарпатті особливо посилювався у XVIII ст., коли, за словами М.П.Драгоманова, «панство угорське міцніше й густіше засіло». Багатівіковий гніт привів до того, що «загірні люди наші одбилися од нас, та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений складач «Истории Малой России» Бантиш писав, як темну чутку, що тут проживають люди, відомі під іменем «жарпаторосів». Найголовніша мета іноземних загарбників – роз'єднати великий український народ не тільки кордонами, але відбити навіть бажання до єдності. Переслідування всього українського, навіть назви українець, привело до того, що під час перепису населення 1930 р. із 725294 опитаних записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами (Чучка П.П. Поширення термінів «Україна» і «українець» на Закарпатті та в суміжних регіонах // Тези доповідей I народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. – Ужгород, 1990. – С.162).

М.П.Драгоманов звернув увагу на ще один наслідок колонізації Закарпаття – мадяризацію. Місцева інтелігенція, намагаючись уникнути переслідувань, мадяризувалась, а на думку Драгоманова, саме вона повинна була сіяти визвольні ідеї. Тим самим Драгоманов підтвердив спостереження просвітителя Я.Головацького, який відвідав Закарпаття у 40-х роках XIX ст. Це стосується і духовенства, яке в XIX ст. «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському». Довівши, що інтелігенція і духовенство Закарпаття змадяризувались і зовсім перестали цікавитися просвітою в народі, М.П.Драгоманов змушений був

зробити висновок, що ця місія (визволення від гніту угорських панів – М.В.) буде під силу самому трудовому люду. Однак це зовсім не значить, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Драгоманов відносив О.Духновича, І.Раковського, О.Павловича та ін. Їх недоліком Драгоманов вважав те, що вони «змагались писати все більше попівські речі та мовою мовби то московською, як панською серед усіх руських, котрі однако ніхто в них не вмів, бо не чує ніколи. Через те писачі ті ніколи й не зігріли до своєї рущини, про котру рідко з письменних людей по тих сторонах і дума».

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі привело до затушовування визвольних змагань, і лише в 1848 році, коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Даючи характеристику тим подіям, М.Драгоманов вірно відзначив, що «мужики ж зразу стали за цесаря», а не підтримали «угрів» (повстанців – М.В.). Це пояснюється передусім їхніми «цесарськими ілюзіями, сподіванням одержати поля, ліси, пасовиська». У своїй статті «Малороссія в ее словесности» М.П.Драгоманов наводить фрагмент з народної пісні:

*Слава Богу, же нам гаразд
Тепер сесі літа,
Аже би наш тісар здоров,
Та й жив многі літа.
Бога просим за тісаря,
Ще чес, ще години,
Нам панціну подарував,
Абих не робили,
Бога просім за тісаря
Сараки-руснаки.*

Під час революційних подій 1848–1849 рр. галичани намагались підштовхнути закарпатських русинів на боротьбу. Про спільність із закарпатцями говорилося в прокламації «До братів угорських русинів», яку видала у 1849 р. Головна Руська Рада у Львові: «І ви, браття є русини, дійсні, правдиві русини як і ми, ви кров і тіло наше... Ваші предки були колись свобідним народом. Вашим батькам мадяри забрали найліпшу землю і вложили на них панцину та інші тягарі і так вас давили цілих 1000 літ. Мадяри хотіли бути в краю самі, якби лише для них ту землю Бог створив... Ви й Ваш язик були зовсім понижені, бо так далеко дійшло, що вам казали ганьбитися, що ви русини. Тепер буде інакше...».

Інакше не стало. Стало ще гірше, особливо закарпатцям. Революція була потоплена в крові, і не без участі російського царизму. М.П.Драгоманов писав, що «...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цесар мусів помиритися з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...». До такого висновку прийшов і відомий російський вчений В.І.Вернадський, який довів, що селянські ділянки скоротилися, а податки зросли в п'ять разів.

М.П.Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з такого становища, чітко заявив: «...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі по собі мусять допомогти, вибравши свою землю од чужих людей...». Він вважав, що закарпатцям необхідно бути «в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.і. та з своїми братами-галичанами й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським...». Висновок М.П.Драгоманова про те, що «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до сього, щоб жити по своїй волі на своїй землі», не втратив актуальності і по цей день. Сьогодні, як ніколи, ми близькі до того,

щоб побудувати нову Україну – демократичну і правову. Цю місію можна виконати тільки тоді, коли ми єдині, бо в єдності – сила народу.

Сьогодні М.С.Грушевський повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десятитомною «Історією України-Руси» – створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження. Велика заслуга М.С.Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він охопив історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з'єднання воедино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому. Видатний український історик, учень М.С.Грушевського, І.П.Крип'якевич писав: «Коли українська нація почувається тепер одноцільною й одностумною, то це в невеликій мірі заслуга саме Грушевського».

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М.С.Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі «Історії України-Руси» подати окремим параграфом «Історичну літературу Угорської Русі», вмістити карту «Західна Україна в XI–XIII віках». В цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття. М.С.Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Мова йде про такі загальновідомі праці вченого, як «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», «Як жив український народ», «Про старі часи на Україні», «Справа українського університету у Львові», «Справа українських катедр і наші наукові потреби» та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії «угорської України» як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М.С.Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обґрунтоване в роботах археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття VI–VII ст. н.е. Спостереження вченого мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків, М.С.Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повіствування про розселення східних слов'ян, вчений приймає до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звістку візантійського історика Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. М.С.Грушевський вказує, що «виходячи з звістки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осад) і звістки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лаби над верхній

Дністер (або як приймають інші – на полудневім згірю Карпатів (в теперішній Угорщині)». Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо «сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо». У монографії «Очерк истории украинского народа» він писав, що «гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження».

Незважаючи на те, що «хорватське питання» так і не було з'ясоване, однак воно, на думку М.С.Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: «Яке плем'я мешкало на підгірю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати – східно-полудневі племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український нарід...». Таким чином, академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній «Історії України-Руси» дослідник писав: «Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини». В літописі «Повість временних літ» говориться про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М.С.Грушевський припускає, що «може ся «хорватська війна» лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну».

В першому томі «Історії України-Руси» історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: «Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осадни зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадни йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією». Далі М.С.Грушевський вказує, що «за суцільною українською територією, на підгірю українські осадни йдуть островами між словацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Соланої, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денационалізовані, що про їх українську народність свідчить головно східний обряд».

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусила заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М.С.Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: «нovoї масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусила бути давніша значніша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією».

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказує, що «Русини Спишського (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно

вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята суперечка – чи маємо тут пословачених русинів, чи споконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки; ще на початку XIX століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки».

В своїх працях М.С.Грушевський показав, що подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччі, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Він вказує, що ще на початку XIX ст. російський вчений-мандрівник В.Броневський в праці «Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году», проїжджаючи від «Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій часті заняті русинами». На кінець XIX ст., як вказує М.С.Грушевський, «число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє». Вчений приходить до висновку, що «які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського «тисячоліття»! Мусімо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися останками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (сліди їх переховались ще в топографічних назвах)».

Вчений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: «в Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам'яті ще на початку XIX ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зістався тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких змадяризованих, румунізованих і германізованих назвах». На основі широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М.С.Грушевський зробив висновок, що на «Карпатських горах руське розселення не кінчилося... Ми подибуємо Русинів на цілім полудневім Карпатським підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів».

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, – вказує історик, – то вона тут «задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин... Коли на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осадні затоплені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само загинули слабкі останки української колонізації на Подунав'ю під волоським потопом». Вчений вважає, що тільки «на Карпатським підгір'ю, полишені самі собі, в інтересах для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залюднили сі краї збитою масою».

Важливе положення, яке досліджує і розвиває в своїх працях історик – це про входження Закарпаття до Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: «Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.: перед тим вона, разом з галицьким підгір'ем, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Київ'а. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в. з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в., зве їх «Руськими горами» – з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь».

Відомо, що в 1281–1321 рр. Закарпаття знаходилося під владою галицько-волинського князя Лева. М.С.Грушевський теж не обійшов мовчанням цей історичний факт. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й

німецькі джерела, вчений стверджував, що Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим вчений вважав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними.

Більш детально про володіння галицького князя за Карпатами М.С.Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця в 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були поладжені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помогали йому «Русини», разом з Татарами». Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М.С.Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж надзупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність цього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близіших вказівок на місце цього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою».

Цікаві думки висловив М.С.Грушевський з приводу назв «русини», «українці». Для нього не викликало сумнівів, що «різномірність сих назв не має особливого значення, бо покриває поняття саме по собі ясне; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити цьому народові». Не вина українців, що вони були накинута на роздоріжжі політичного життя, «як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів» іноземних поневолювачів. Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони «руснаки», «карпатороси», «угророси», хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів – «земля без імені». Терміни «українець», «український» були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни «Русь», «руський» ще й досі в повній силі задержалися».

В своїх працях М.С.Грушевський торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст. в документах зустрічається цілий ряд назв комітатів: Спішський, Шаришський, Земплинський (сучасна Словачка Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони

ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош зустрічається в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Марамороський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація «мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату – «наджупан», був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала». «Комітатська організація, – вважав М.С.Грушевський, – ...ослабляється тільки з розвоєм привілейованої земельної власності, що шириться на руським підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослабляється комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду».

Багато уваги в другому томі «Історії України-Руси» вчений приділяє розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: «впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й разом – економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю – Боржава, Унгвар, Земплин, по части Шариш». М.С.Грушевський приходить до висновку, що очевидно «Підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малопрестижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури – як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинутиися на підгір'ю, ніж в самих горах...».

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території і української людності Закарпаття угорський уряд вважав будівництво державних замків. «На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою». Вивчаючи питання про поширення угорського права на організацію місцевого життя і відносини, вчений констатував, що вже в XIII ст. «на підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг».

Досліджуючи історію Угорської Русі, М.С.Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людністю Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці «Як жив український народ» він наголошує, що «край, де наш народ живе, звемо Україною, а народ українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде – русини; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині (мається на увазі Закарпаття – М.В.) – русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наші люде». Аналогічні думки М.С.Грушевський висловив у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть»: «Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порохувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторови від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верств вздовж, а 700–900 верств вшир... На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними йменнями, – живуть не менше як півтори тисячі літ». Таким чином, М.С.Грушевський чітко притримується ідеї соборності всіх

українських земель, включаючи до українських територій і ті, які «на порозі нової України» належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він розмірковує: «Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути одинаковий, не одначе в нім життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю, інакше в херсонських степах. Інакше трохи вбираються й подоляни, ...а інакше люде з гір, що зуться гуцулами, бойками й лемками і т.п.». Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, «та проте все – то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, подивитися до життя – й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, – то все українці, один народ український».

Важливе питання в історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях вченого – це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми, він писав: «Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи». М.С.Грушевський виділяє три періоди німецької колонізації в краї, вважаючи, що «початки німецької колонізації полудневого Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і «вважають сю давнішу колонізацію нижненімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по части – і в зв'язку з німецькою колонізацією Польщі».

На глибоке переконання М.С.Грушевського, колонізація XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи дану проблему, М.С.Грушевський вважав, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі було русько-словацьке пограниччя: Спіш і частинами Шарішська столиця. В Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об'єдналися в досить поважну організацію. Вказує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли далі на схід. Із західних громад вчений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардієві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадчий привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір'ї німецькі колонії зустрічаються в Шаторучелі, Шарошпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М.С.Грушевський показав, що в південній Мараморозині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колоністи згадуються в цей період у таких містах і містечках Закарпаття як Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фіскальних, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну самоуправу – звичайно самі вибирали собі старшину і священика. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд надзупан, в усіх інших випадках судив їх сам війт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку XIX ст. Розширювалися вже існуючі села – чи засновувались нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирає строкатого характеру. Основну частину його території населяли русини-українці, південна

рівнинна частина заселялась переважно угорцями, ряд островців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл вперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

В статті «Справа українсько-руського університету у Львові» М.С.Грушевський наголосив про денационалізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: «В трьох університетах на Україні (Київський, Харківський і Одеський – М.В.) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі малярських...».

Окремі питання історії Закарпаття М.С.Грушевський розглядає в своїй праці «Ілюстрована історія України», виданій вперше в 1911 р. У названій монографії вчений виділив невеличкий розділ, присвячений історії краю під назвою «Угорська Україна». Матеріал з давньої історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який дослідник виклав у своїй багатотомній «Історії України-Руси». В «Ілюстрованій історії України» вчений звернув більшу увагу на зв'язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та літератури історик стверджує: «Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусіли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат... Бачимо, що за сі гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною».

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважав, що кордон, який існував на початку XX ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений наприкінці XIV ст. В праці констатується: «Угорські королі, поширивши свою власть на полудне від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згіре і часами, хоч на короткі хвилі їм се удавалося прикінці XII і в початку XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця XIII в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовику і його сім'ї не удалося загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів».

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв «Угорська Україна» і «Закарпатська Україна». Вчений ставить питання: «Чи була ся Закарпатська Україна колись однопільною політичною областю, не знаю, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з ранніх часів, XII–XIII в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена ціла Угорщина. М.С.Грушевський вважав, що поділ на комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єднану закарпатську територію, бо «подробивши її на части, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими».

Дослідник зауважує, що майже «не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила б разом і одностайно». Він робить висновок, що «не легко їй було себе проявити, бо і тут, як і в сусідній Галичині XVI–XVII в., українська людність представлена була тільки поневоленими і обтяженими різними тягарями селянами та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали». М.С.Грушевський показав, як «з ранньої пори в ролі привілейованої

людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небуть роботи і задавали хлосту як кожному иньшому кріпакові. Все, що підіймалося від свого народу раніше чи пізніше, пристаючи до панів-угрів».

М.С.Грушевський вважав, «що саодиноким проявом національним і зарасом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кидають світло на тамошне життя. З пам'яток письменности XVII–XVIII вв. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше».

В праці наголошується на тому, що «релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св.Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св.Михайла в Грушеві Марамороського комітату». М.С.Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначає: Федір Корятович «забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь близше нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерті, справляючи часами також уряд бережського надзупана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі звязалася потім «легенда про руську колонізацію» угорського підгір'я».

Даючи позитивну оцінку діяльності Ф.Корятовича в історії краю, вчений вважає, що мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича. Щодо Грушівського монастиря, то він вважає, що його територія ведеється теж здавна – з часів ще передтатарських. В кінці XIV ст. Грушівський монастир одержав від патріарха ставріпігіальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в столиці Марамороській і Угорській, замість владик. Хоча перша звістка про заснування Мукачівської єпархії відноситься до 1490 року, М.С.Грушевський вважав, що організувалася вона пізніше, з другої половини XVI ст. Дослідник твердить, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. В XVII ст. тут нараховувалося 200 тисяч православних і близько 400 священників. Але ж духовенство нерівномірно було розпорощено на території краю. Із-за відсутності чи нестачі шкіл, духовенство було темне, поповнювалося різними захожими людьми з Галичини і Молдавії. Просвітній рух кінця XVI ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, проте досі нема ніяких певніших відомостей про неї.

В «Ілюстрованій історії України» велика увага приділена вченим впровадженню унії в Закарпаття. «Перша спроба введення церковної унії, – вважає М.С.Грушевський, – була зроблена в другому десятилітті XVII ст., коли оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владику перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під тиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на кич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам». І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М.С.Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця XVII ст., коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко

поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Березькій, Ужанській і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православ'я трималося на Мараморошині, де до 1735 р. були православні владики. Останній виступ проти унії несподівано виник 1760 р. між українцями і румунами на Мараморошині. Хоча уряд Марії-Терезії придушив цей рух, однак серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення. Заслуговує на увагу й те, що в «Ілюстрованій історії України» автором вміщено карту «Угорська Україна», «Портрет-ікону з Угорської України», що зберігалася на початку ХХ ст. в музеї товариства імені Т.Г.Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини ХІХ ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка «глибоко зворушила місцеве життя». М.С.Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він «міг би відкрити нову добу в житті Угорської України, якби зостався на національній ґрунті». Добрянського призначили «намісником (наджупаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити «руське» діловодство тут; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіщувало дуже гарні наслідки, але все попсувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунуто від усього, а все, що пахло русофільством на Україні угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській – не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут надовго – по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на українській землі». Все національне піднесення настане тільки в 1918–1919 рр., коли Всезакарпатські народні збори приймуть рішення про возз'єднання краю з Україною.

М.С.Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. В примітках до другого тому «Історії України-Руси» вчений подав параграф під назвою «Історична література Угорської Русі». Він пише: «Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статті «Історія історіографії Угорських русинів»... Історик вказує на рукописні твори ХVІІ–ХVІІІ ст. з історії церкви М.Андрели, Бабиловича, «Історію карпатських русинів» М.Лучкая, І.Базиловича «Короткий нарис фундацій Федора Корятовича» ХІХ ст., І.Дулишковича, Т.Легоцького та ін. Вчений мав намір разом з істориком С.Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця з Закарпаття Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М.С.Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю.Гуци-Венеліна. М.С.Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В.Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнографа і перекладача Ю.Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю.Гуци-Венеліна.

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М.С.Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до

початку ХХ ст. В своїх дослідженнях вчений часто вживає назви «Угорська Україна», «Закарпатська Україна», що спростовує твердження сучасних теоретиків неорусинізму про те, що така назва по відношенню Закарпаття почала вживатися тільки в 20–30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М.С.Грушевський єдиний інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

Автор понад 700 наукових і науково-популярних праць з різноманітних історичних проблем, Іван Петрович Крип'якевич фактично був підданий забуттю. Не перевидавалися його книги, наукові дослідження і розвідки, за цілі десятиліття йому не присвятили жодного збірника, не провели ні одної конференції про його наукову і просвітницько-сподвижницьку діяльність. Причому, як писав про Крип'якевича сучасний історик Ярослав Дашкевич, «його забували свідомо..., а довкола цього імені тривала змова мовчання...». На наших очах відбувається процес повернення до нас І.П.Крип'якевича. На Україні були і є багато першорядних істориків, але таких, як Крип'якевич, не було – такий був лише один...

І.П.Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у м. Львові у сім'ї священика. В 1904–1909 рр. навчався на філософському факультеті Львівського університету. Свою наукову діяльність розпочав під керівництвом М.Грушевського, ставши одним із найвидатніших його учнів. В 1911 р. І.П.Крип'якевич захистив дисертацію на тему «Козаччина і Баторієві вольності». Протягом міжвоєнного періоду викладав у різних навчальних закладах: академічній гімназії у Львові, Кам'янець-Подільському Українському Державному Університеті, Львівському (таємному) Українському Університеті, львівській Богословській Академії. Протягом всього цього періоду І.П.Крип'якевич тісно співпрацював з Науковим Товариством ім. Т.Шевченка.

Найважливіші історичні праці І.П.Крип'якевича присвячені періоду козаччини і Хмельниччини, Галицько-Волинському князівству. Назвемо тільки деякі: «Матеріали до історії української козаччини» (1914); «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925–1931), «Богдан Хмельницький» (1954), «Українська історіографія» (1923), «Історія української культури» (1937) та ін. У 1984 р. нарешті видана монографія «Галицько-Волинське князівство», яку Крип'якевичу не вдалося опублікувати за життя і яка тривалий час лежала в «темній скриньці». У 1990 р. побачили світ одразу дві фундаментальні праці відомого вченого «Історія України» і «Богдан Хмельницький». До них, сподіваємось, звертатиметься ще не одне покоління читачів.

В період гітлерівської окупації І.П.Крип'якевич працював редактором наукових видань Українського видавництва у Львові, що йому ніяк не могли простити представники радянської влади. 40–50-ті роки були надзвичайно складними в житті науковців Львова. Особливо це стосується представників суспільних наук. Не легшими вони виявилися і для Івана Петровича, якого «визволителі» продовжували вважати «запеклим українським буржуазним націоналістом», учнем «націоналістичної школи» Михайла Грушевського. Органи НКВС встановили постійний нагляд за ним, намагалися очорнити і скомпрометувати в очах громадськості. Однак, повернемося у 1940 рік... 1 лютого дирекція Інституту історії України АН УРСР прийняла рішення про створення львівського відділу Інституту Історії (тепер Інститут Українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України). Завідуючим відділом було призначено професора І.П.Крип'якевича. Крім нього, до штату новоствореного відділу були зараховані професори О.Терлецький, В.Герасимчук, Т.Голійчук, а також І.Карпинець, О.Прицак, С.Білецький. Наказ підписав директор Інституту Історії України АН України Белоусов.

З приходом німецьких військ до Львова, більшовики спішно залишали це древнє місто. Відступаючи, вони намагалися не тільки забрати з собою все цінне у науковому відношенні, але й відомих українських вчених. Газета «Українська дійсність» 15 вересня 1941 р. писала, що «тікаючи, більшовики вивезли з собою К.Студинського, хотіли вивезти д-ра М.Панькевича, проф. І.Крип'якевича та ще декого, але ті переховалися... Рідко хто з українських діячів або просто інтелігентів не побував у більшовицькій в'язниці або хоч не був переслуханий слідчими з ГПУ». Отже, І.П.Крип'якевич залишився на окупованій фашистами території.

Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький 8 вересня 1944 р. писав у доповідній записці М.С.Хрущову: «Крип'якевич Іван Петрович, 1886 року народження, уродженець і житель міста Львова, українець, безпартійний, доктор історичних наук, у даний час – керівник відділу Інституту Історії філіалу Академії Наук УРСР. Крип'якевич до німецької окупації був деканом історичного факультету ЛДУ і депутатом обласної Ради депутатів трудящих. В період окупації Крип'якевич став одним із редакторів «Українського видавництва» і у власних друкованих працях показав себе ідеологом українського націоналізму. Так, наприклад, у фальсифікованій пропагандистській брошурі «Мала історія України» він писав: «Тепер настав час, коли послаблений перш за все українським національно-визвольним рухом СРСР, ця страшна тюрма народів, падає під могутнім натиском революційно-визвольних сил і могутніми ударами німецької зброї». Крип'якевич і при німцях не «приховував своїх націоналістичних поглядів».

1 липня 1946 р. комісія управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) проводила перевірку стану ідеологічної роботи України. У звіті комісії констатовалося, що «Крип'якевич і Кордуба виступили 15 лютого ц.р. на засіданні кафедри історичного факультету Львівського університету з відкритим захистом буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського, вихваляють останнього, як «борця проти поработіння і всіляких спроб денационалізації з боку агресивних народів» (мається на увазі російський народ)... Проф. Крип'якевич вихваляв «заслуги» Грушевського, відкрито заявляв, що радянська історіографія поклала в основу його праці без будь-яких суттєвих змін... Не отримавши відсічі, Крип'якевич, Кордуба і інші виступили в травні ц.р. з тими ж твердженнями на сесії відділу суспільних наук АН СРСР».

Намагаючись позбутися неблагонадійних львівських вчених, їм наказали переїхати до Києва, нібито «для зосередження наукових сил при інститутах в м. Києві». Однак, з'ясувалося, що Крип'якевич, Возняк, Терлецький, Кордуба і Степанів «віднесли до такої пропозиції негативно». І.П.Крип'якевич, зокрема, висловився за існування двох паралельних наукових центрів – у Києві та Львові. На жаль, стенограму виступу Крип'якевича не виявлено. Івану Петровичу, все-таки, довелося поїхати до Києва: «Я не заперечую переїжджати в Київ». Переїзд відомих українських вчених до столиці України був неоднозначно розцінений у наукових колах Львова, І.Грушецький доповідав Хрущову, що навіть «технічний персонал розглядає це як покарання. «А він так любив Україну», говорять вони про Крип'якевича».

І.П.Крип'якевичу заборонили читати курс лекцій, обмеживши його викладацьку діяльність роботою з аспірантами. Але під час перевірки з'ясувалося, що відомий історик продовжував опиратися на схему Грушевського. Із нових архівних документів видно, що незважаючи на зміну влади в Західній Україні, І.П.Крип'якевич фактично не змінив своїх поглядів, не бажав пристосовуватися до нової системи. Доказом цього є виступ завідуючого кафедрою історії України В.Горбатюка на засіданні ученої ради Львівського державного університету 27 вересня 1947 року. «Проф. Крип'якевич, – говорив він, – його не зуміла кафедра привести до такого стану, щоб він був роззброєний і поставлений до стінки, щоб він і другі йому подібні сказали, що вони

відказуються від своїх поглядів попередніх, що їх погляди неправильні і не тільки на словах, але й на ділі, в пресі».

Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький доповідав секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу, що, ніби-то, «останнім часом відмічається значне зростання політичної свідомості місцевої інтелігенції..., яка веде рішучу боротьбу проти буржуазно-націоналістичної «школи» Грушевського і його послідовників і учнів в особі академіка Возняка, професорів Крип'якевича, Рудницького, Барвінського, доцента Терлецького та ін.». Різко нападав на відомого українського вченого Я.Галан. «Я хочу сказати взагалі про тих письменників, які стоять на протилежному боці і хитаються, – говорив письменник 27 липня 1947 року на нараді активістів інтелігенції Львова, – не знають куди краще їм схилитися. Радянська влада повільно з ними поводить, як, наприклад з проф. Крип'якевичем... Я скажу відверто, що ні одна країна в світі так би з вами не поступила». Аналогічно заявляв Д.З.Мануїльський. 24 липня 1947 р. на нараді інтелігенції Львова він звинуватив Крип'якевича у співробітництві з німецькими фашистами. Причому, не в перший раз. «Був такий журнал «Червона калина», – говорив Мануїльський, – ви думаєте, що ми не знали, хто там працював. Карпинець, Крип'якевич, Олена Степаніва». Вищеназваний радянський державний діяч праці професорів Крип'якевича і Барвінського називав «отруйними творами». На глибоке переконання Грушецького, І.П.Крип'якевич у свій час прославляв німців, співчував національно-визвольній боротьбі вояків УПА, «піднімав на щит» митрополита Андрея Шептицького.

І.П.Крип'якевич рішуче засудив відношення нової влади до греко-католицької церкви, арешти священників і саму ліквідацію церкви. «Арешт священника – це арешт духу народного. Арешт митрополита (Й.Сліпого – М.В.) – це арешт Галичини. Радянське правосуддя тепер повинно оправдати себе перед масами – або засудити священників, або визнати свою повну нездатність і цим ще більше привернути до себе недовір'я і нелюбов» – заявив вчений.

Таким чином, у післявоєнний період І.П.Крип'якевич не змінив своїх поглядів, продовжував залишатися самим собою, за що піддавався постійній критиці, звинуваченням, образам. Однак, правди ради треба констатувати, що навіть у той важкий час він одержував підтримку з боку справжніх вчених. Так, 27 вересня 1947 р. на засіданні вченої ради Львівського університету виступив член-кореспондент АН УРСР професор М.Г.Попов, який однозначно заявив: «...Не можна так робити, як говорить Горбатюк, говорить, щоб до стінки його поставити. Крип'якевич цінний науковий працівник і нехай він займається чистою наукою». До цього тільки додамо, що українська історіографія післявоєнного часу багато втратила через те, що вчені світового масштабу, до яких ми з повним правом відносимо І.П.Крип'якевича, не мали жодної можливості об'єктивно досліджувати різноманітні проблеми історії України.

В 1951 р. І.П.Крип'якевич очолив відділ Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, а в 1953–1962 рр. працював директором цього престижного наукового центру. 21 квітня 1967 р. І.П.Крип'якевича не стало. Похований у Львові.

Зробимо спробу з'ясувати, яке місце посідало історичне минуле Закарпаття в творчості І.П.Крип'якевича. Видатний вчений притримувався тієї точки зору, що «Закарпаття – східнослов'янська земля, загарбана Угорським королівством». Він вважав, що київський князь Володимир Святославович «на деякий час поширив свою владу за Карпати». Твердження, висловлені ним на сторінках книги «Галицьке-Волинське князівство», як визначальні знаходимо у поважних представників закарпатоукраїнської історичної науки ХІХ – першої половини ХХ століття (І.Орлай, Ю.Гуца-Венелін, М.Лучкай, Ю.Жаткович, О.Мицок та ін.). Роздуми І.П.Крип'якевича і його попередників залишилися співзвучними із нинішніми міркуваннями угорського

вченого Іштвана Удварі. Останній, характеризуючи життя і діяльність відомого закарпатоукраїнського просвітителя Андрія Бачинського, доводить, що в Бачинському «незаперечне жило і діяло усвідомлення мовної та етнічної єдності з східними слов'янами, усвідомлення того, що сусідні русини, які живуть за межами Угорщини, і закарпатські русини належать... до одного пня». Роздуми І.П.Крип'якевича і його попередників знайшли підтвердження в працях закарпатських вчених. Археологи Е.Балагурі та С.Пеняк довели, що Закарпаття – споконвічна слов'янська земля, а М.Лелекач написав змістовну працю «Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст.».

Швидкоплинна зміна тогочасної міжнародної обстановки призводила до того, що київські князі втрачали свій контроль над Срібною землею, а часом і на тривалий час. Однак вони розуміли важливість цієї території, і декому з них вдалося повернути періодично втрачені землі. Коли в кінці XII століття утворилося Галицько-Волинське князівство, то, як вважав Крип'якевич, південне Закарпаття входило до його складу. Більшість сучасних вчених вважає, що за часів Лева Даниловича, якого англійський історик Д.Феннел назвав наймогутнішим з нащадків Романа Галицького, окремі закарпатські території входили до складу його держави. В своїй «Історії України» І.П.Крип'якевич писав, що Лев узяв під свою владу комітат Берег. Як це вдалося зробити могутньому князю, Крип'якевичу повністю з'ясувати не вдалося. «За невідомих обставин, – писав він, – Лев одержав також деякі землі на Закарпатті. Він був зятем Бели-IV, і спочатку взаємини з Угорщиною були дружні. Пізніше прийшло до війни, і війська Лева спустошили Угочанський комітат. Правдоподібно, що під час цієї війни Лев оволодів частиною Закарпаття, тому що 1299 р. Григорій, надзупан Берега, виступав як «урядник руського князя Льва». Отже, на деякий час було визволено з-під гніту угорських феодалів частину закарпатських земель. Безперечно, це привело до зміцнення Галицько-Волинської держави, бо, як писав І.П.Крип'якевич, «таких широких границь Галицька держава не мала».

І.П.Крип'якевич намагався з'ясувати, на яких правах входила частина закарпатських земель до складу князівства, однак цього йому зробити не вдалося, і він змушений був заявити, що про «характер їх (галицьких князів – М.В.) влади не маємо точних даних». Перед нами визнання чесного історика. Щось подібне сказав його вчитель Михайло Грушевський: «...Краще признатися собі, що не знаємо чогось певного як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки». Тим і сильні наукові праці Крип'якевича, що вони написані правдиво, і в них нема елементів письменницької фантазії і домислів.

Незважаючи на те, що Закарпаття було загарбане Угорщиною, воно ніколи не припиняло зв'язків з своїми братами по той бік Карпат. Наукою доказано, що під впливом давньоруської культури на Закарпатті протягом віків розвивались літературний процес, народна словесна творчість, мистецтво і архітектура. До таких пам'яток належить «Мукачівський псалтир», «Ужгородський півустав». Мукачівське, Імстичівське і Королівське євангелія, різноманітні богословсько-полемічні трактати, архітектурні споруди, церковне зодчество тощо.

Досліджуючи розвиток торгівлі, І.П.Крип'якевич пише про «шляхи, що вели до Балтицького моря і на Закарпаття». Так, наприклад, «із Звенигорода йшов шлях на Городок, Перемишль, Сянок через перевал Ворота на Закарпаття і в Угорщину. Через Карпати вели ще інші дороги: на Бардуів (Бардіїв), Синевідсько, Борсуків Діл». Особливо тісними були зв'язки між Закарпаттям і Галичиною: «Закарпатська Україна (або Угорська Русь, як її спершу називали) до половини XIX ст. жила в досить близьких зв'язках з Галичиною». Важливими були культурні стосунки. По даній проблемі видано немало книг, та й сам Крип'якевич написав змістовну працю «Історія

української культури». Простежуючи процес культурних зв'язків з найдавніших часів до другої половини ХІХ ст., Крип'якевич відзначав, що «Закарпатська Україна... мала доволі розвинуту місцеву літературу. Під час революції 1848 р. закарпатська інтелігенція домагалася автономії для своєї країни і добула шкільництво в народній мові». Це свідчить про глибоку обізнаність вченого з суспільно-політичним і культурним життям нашого краю в досліджуваний ним час. «Але мадяризація, що почалася у 1860-х роках, знищила початки національного відродження і довела край до культурного занепаду». Це був складний період в житті всіх українських земель, які перебували під ярмом різних держав. Відомо, що більшість їх наприкінці ХVІІІ ст. знаходилася під владою російських царів, а Галичина, Буковина і Закарпаття були в складі монархії Габсбургів. І.Крип'якевич зробив висновок, що «Україна ввійшла в період бездержавності і мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії».

Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, закарпатські українці, як і весь український народ, зберегли свою багатовікову культуру, мову, звичаї, обряди і традиції. У відродженні історичної правди гідне місце займає історична спадщина видатного вченого Івана Петровича Крип'якевича.

Найдавніша історія Закарпаття знаходилася в центрі уваги як українських, так і російських дослідників. Цікаві й маловідомі факти містяться на сторінках фундаментальних «Історії України-Руси» М.Грушевського, «Історії України» І.Крип'якевича, «Истории России с древнейших времен» С.Соловйова, «Курса русской истории» В.Ключевського. Змістовно виклав стародавню історію краю патріарх закарпатської історіографії М.Лучкай у знаменитій «Історії карпатських русинів». Вищеназвані вчені були професійними істориками. Однак, історією Закарпаття цікавилися також і письменники. Серед них вагоме місце посідає науково-літературна спадщина відомого галицького письменника Василя Пачовського, праці якого, за висловлюванням сучасних дослідників, «і сьогодні... не втратили своєї актуальності», а книга «Срібна Земля» співпадає із сучасними духовними настроями, болями і хвилюваннями громадськості Закарпаття».

Навесні 1920 р. В.Пачовський приїхав до Ужгорода, де разом з В.Бірчаком редагував часопис «Народ». Чимало він сприяв «Просвіті» у налагодженні культурно-освітньої роботи на Закарпатті. Протягом десяти років перебував на посаді вчителя гімназії в Ужгороді, а потім у Берегові. Необхідно погодитися з професором В.Худаничем, що «саме таким педагогам завдяки, як В.Пачовський, у берегівській гімназії залишився міцний кістяк учителів, які вели народовецьку лінію». Ця українська спрямованість проходить через всі без винятку історичні праці В.Пачовського. У Берегові письменник написав і опублікував у часописі «Русин» поему «Скарб Срібної землі». Це легенда про чарівний перстень Карпат, за якою поет написав сценарій до фільму, знятого празькою кіностудією «Барандов» під назвою «Корятович» режисером Каролем Юстою. Фільм «Корятович», – відзначав відомий закарпатський письменник-краєзнавець Василь Пагиря, – мав велику популярність не тільки на Закарпатті. Довідавшись про нього, українці в США купили той фільм за мільйон чеських крон. У 1921 р. В.Пачовський опублікував історичну поему «Сріберний дзвін», а в 1923 р. – поему «Князь Лаборець», яка була видана у Львові. Необхідно погодитися з Іваном Франком, який, характеризуючи творчість письменника, писав: «У Пачовським нам виявляється неабиякий майстер нашого слова, правдивий, талановитий поет, що надзвичайно глибоко вслухається у мелодію нашої рідної пісні і нашої мови, що володіє технікою вірша, як мало хто з нас, вміє за одним дотиком порушити в душі симпатичні струни, щоб збудити пожаданий настрій і видержати його до кінця». Глибоко переконані, що ці правдиві слова Великого Каменяра можна віднести й до

науково-популярних праць В.Пачовського, які й будуть знаходитися в центрі нашої наукової розвідки.

Серед науково-популярних праць В.Пачовського на історичну тематику заслуговують на увагу брошура «Українці як народ» (1907), в якій простежується близькість до праці М.Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», книга «Історія Підкарпатської Русі» (1921) та історичний нарис «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» (1938). До речі, саме В.Пачовський вперше ввів термін «Срібна Земля», під яким так часто сьогодні мають на увазі Закарпаття. Йому також належить перший переклад українською літературною мовою «Повісті временних літ».

Русинів-українців Закарпаття В.Пачовський умовно поділяв за «племінним поділом» на гуцулів, бойків і лемків. Що стосується етнографічного поділу, якого притримувалась переважна більшість вчених наприкінці 30-х років, то автор «Срібної Землі» писав так: «На горах живуть верховинці в комітатах: марамороським, берегівським, ужгородським. На рівнині долиняни, які живуть по низах цих трьох комітатів і в сукмарській, угочанській і соболчанській окрузі. На заході на низах живуть крайняки, в землинському, сараському й абаупському комітаті, а спішаки в горах у спиському комітаті». Незважаючи на ці поділи, В.Пачовський був глибоко переконаний у тому, що закарпатці є українцями, а «мова їх – це карпатське піднаріччя трьох віток червоноруського наріччя української мови».

Детально опрацювавши монографію О.Мицюка «Нарис з соціальногосподарської історії Підкарпатської Русі» (Ужгород, 1936, – Т.І), В.Пачовський констатував: «Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, – це споконвічна осіла людність, що заселює цю країну». Як і М.Грушевський, В.Пачовський за початок хронології брав VI століття, коли білі хорвати наблизились аж до Семигороддя. «На Закарпатті, – писав він, – стрічаються цілі села, де цілі родини зуться хорватами. Там дослідники, що сумніваються в місці осідку білих хорватів, можуть знайти доволі доказів, що Закарпаття захвало далі живі сліди їх поселень». Необхідно відзначити, що досліджуючи так зване «хорватське питання», В.Пачовський дещо односторонньо (повна відсутність джерел) твердив про вирішеність проблеми території, на якій проживали білі хорвати. Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський, приміром, притримувався дещо іншої точки зору. Він констатував, що це питання слід вважати відкритим.

В.Пачовський не сумнівався в тому, що «перед приходом мадярів на Закарпаття було слов'янське розселення». На його думку, «територія, зайнята українськими племенами, сягала від ріки Самоша в Семигороді до Гернадя на границі великоморавської держави та на півдні межувала з болгарським царством». Отже, «українці займали закарпатську землю три століття перед приходом мадярів». Письменник вважав, що «історичні права українців до Закарпаття сягають від часів київського великого князя Олега Віщого (880–914). У 895 р. угри з'явилися біля стін Києва, однак після порозуміння з Візантією, припинили облогу давньоруської столиці. Що ж змінило їх попередні плани? На думку В.Пачовського, «греки обіцяли Олегові закарпатські землі Лаборця, землі пізнішої Срібної Русі з її копальнями срібла й золота у Кремниці й Щавниці, щоб тільки він згодився піти війною на болгарське царство. Олег зміркував, що угри можуть бути доброю граничною сторожею на краю руської держави, тимто й згодився дати свою згоду та допомогу. Таким чином, угри з Олеговим військом рушили на обсаду Закарпаття. Вони, отже, без війни відійшли з-під Києва, й по них стало тільки місце їх відпочинку, зване «Угорське»».

Успішно перейшовши Борецький перевал, напівдикі племена угрів зустріли дружину князя Лаборця, який стояв на чолі білих хорватів. Напівлегендарний князь Срібної Землі змусив їх втікати, що його переконало в повній перемозі. Однак, через

деякий час «угри позаймали всі верхи та плаї й окружили княжий табор із усіх боків. Лаборець зірвався зі сну, вдарив у бубни на сонне військо. Військо позривалося до бою, але опинилося в пастці угорської орди. Серед бою полягло все військо, тільки хоробрий князь Лаборець пробився та втік на захід. Але над річкою Свіржевою упав під ним кінь, – його дігнали мадьяри й повісили на дереві. З того часу, відколи то згинув славний князь Лаборець, річка зветься Лаборцем».

В.Пачовський виклав оригінальні думки з приводу подальшої долі закарпатських русинів. Незважаючи на поразку, територія краю не ввійшла до складу Угорщини, а «білі хорвати прийняли підданство київському князеві з ім'ям русинів і брали участь у походах київських князів на Царгород за Олега, Ігоря та Святослава». У 981 р. Володимир знову повернув у лоно Київської держави Закарпаття, поставивши «вздовж південного узбіччя Карпат цілий ряд городищ із земляними укріпленнями».

У розділі «Руська культура за Арпадовичів» В.Пачовський висвітлив такі питання, як «вплив княжої Русі на угрів», «верховна влада слов'ян за Арпадовичів», «Закарпаття в Галицько-Волинській державі». Письменник проаналізував діяльність угорських королів Стефана I (997–1038) і Андрія I – зятя Ярослава Мудрого. Відомо, що дочка Ярослава Анастасія вийшла заміж за Андрія. Цю подію В.Пачовський також відобразив у поемі «Сріберний дзвін»:

*«Настя, дочка Ярослава,
Йшла до угрів за Андрія –
Та заслав той дзвін сріберний
Срібній Русі Закарпаття!»*

В.Пачовський повністю довіряв легенді, яка ходила в народі, що Анастасія «Спить у підземеллі під замком у Хусті». Насправді, після смерті Андрія, який загинув у боротьбі з герцогом Белою, Анастасія з сином змушені були втікати під покровительство німецького імператора... Дочка Ярослава стала його дружиною і, мабуть, там померла. Підсумовуючи діяльність Арпадовичів, В.Пачовський писав: «Королі Арпадовичі, споріднені з руськими князями, забезпечили українцям у себе самоуправу. Закарпатська Русь звалась «Руська марка (1131 р. – М.В.), мала окрему адміністрацію та судівництво. Потомки руських княжих і боярських родів служили на королівському дворі як великі достойники. На Закарпаття прибували громадно поселенці з княжої української держави за Коломана, Андрія II, Володислава IV. Це були політичні емігранти, що скріпляли на Закарпатті наш елемент». В.Пачовський відзначив, що великої шкоди краю завдали напади монголо-татар і половців.

Сучасними українськими дослідниками доведено, що в 1281–1321 рр. частина закарпатських земель входила до складу Галицько-Волинської держави. Не обійшов це питання і Василь Пачовський. «Коли по приході половців на Угорщину, – писав він, – скріпилась там реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев I Данилович зайняв закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він уважав себе управленим до цього, бо як оженений із угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й спустошило поріччя Тиси та загорнуло цілу Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави». У підтвердження своїх думок В.Пачовський наводить грамоту 1299 р., згідно з якою наджупан березької жупи Григорій називав себе «урядником Льва, князя руського».

На сьогоднішній день чимало написано про Данила Галицького та його сина Лева Даниловича. Після смерті Данила галицька земля перейшла в спадок прямо до його синів – Лева, Мстислава і Шварна. Після кончини Шварна, володаря Литви, Лев почав активну боротьбу за литовський престол, використовуючи при цьому не завжди чесні методи. Тоді це було цілком нормально. Успіху він не досяг, бо литовці самі собі

вибрали князя. Українська дослідниця Олександра Єфіменко вважала, що боротьба, яка почалася між Левом і Шварною за литовський престол, завдала великої шкоди, ці інтриги «розірвали мирне об'єднання Литви з Руссю» і «навернули на державу нове спустошення з боку татар». До цього додамо, що правда була на боці Шварна, котрий, як старший син Данила, мав успадкувати за своєю дружиною Литву.

Лев уже в 1264 р. став володарем Галицько-Волинського князівства. Звичайно, як людина свого часу, він намагався будь-якою ціною домогтися свого і не нам звинувачувати його в цьому. Такий був час. Данило прагнув виховати своїх синів справжніми воїнами. Тому ми найбільше знаємо про Лева завдяки його численним походам. Саме він найчастіше допомагав батькові в них. Так, під час походу Данила в Опаву (Чехія) в 1254р. тільки з приходом Лева вдалося здобути фортецю Носсельт і спустошити опавську землю. Через рік, в 1255 р., Данило з сином організували похід на в'ятичів. Російський історик С.Соловйов писав, що «молодий Лев Данилович, дізнавшись, що один із князів ятв'ятських, Стекинт, закріпився зі своїми в лісі, пішов на нього, вбив самого, брата його... і приніс до батька зброю Стекинтову і брата його». Це обрадувало короля Данила, що побачив у синові свою надійну зміну. У 1256 р. під час нового походу, Данило і Лев також одержали перемогу. З цього часу батько почав доручати синові самостійно вирішувати найважливіші справи. Лева Даниловичу навіть вдалося прогнати монголо-татар з Бузького узбережжя.

У 1260 р. на Русь напали татарські орди на чолі з Бурундаєм, і знову Данило направляє назустріч їм сина. «Вислані явилися до Бурундая, – писав М.Костомаров, – ...і принесли йому подарунки. Бурундай прийняв їх грізно і став кричати на Василька і Лева... Наостанку Бурундай сказав князям: «Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте ваші городи». Довелось «розкидувати» міста, серед яких був і Львів. Перша згадка про це місто міститься в галицько-волинському літописі за 1259 р. І.Крип'якевич у книзі «Історичні проходи по Львові» писав, що Данило «над низиною ріки Полтави поставив город (замок) і назвав його Львовом, від імені молодшого сила Лева». Крип'якевич твердив, що це місто було закладено на честь одруження Лева Даниловича з угорською королевою Констанцією. Однак сучасний історик Микола Котляр вважає, що Львів існував уже в 1256 р.

Отже, ставши князем, Лев Данилович виявив себе талановитим полководцем і, за визначенням М.Аркаса, «дуже жвавим чоловіком». Він і пізніше брав безпосередню участь у походах 1286–1287 рр., а в 1292 р. здобув польське місто Люблін. «Під час походів у Сілезію і Бреславщину, – писав С.Соловйов, – галицька рать взяла багато здобичі». Оцінюючи історичну постать галицько-волинського князя, Н.Полонська-Василенко недвозначно заявила: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 року, який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев». Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі.

М.Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана «західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця». Ці землі сорок років (1281–1321) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося «по другий бік засіки»(тобто в складі Галицько-Волинського князівства). З 1281 до 1321 рр. Хуст також входив до складу держави Лева Даниловича, а потім його сина Юрія. До речі, вони обидва успадкували за Данилом корону. Петро Сова писав, що Лева Даниловичу була запропонована також угорська корона. На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла

згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого коня з такими словами:

*Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свободні ворота?*

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Про останні дні великого князя відомо мало. Микола Аркас писав, що «він усяково старався вдержати у Галичині батьківський порядок, а синові своєму оставити наслідство, котро здобув собі од батька». Додамо до вищесказаного, що він передав синові не тільки землі батька, а й Люблін та закарпатські територіальні надбання. Останні свої дні Лев Данилович, як свідчать писемні джерела та усна народна творчість, провів ченцем у монастирі й помер близько 1300 року. Безперечно, Лев Данилович залишив яскравий слід в історії нашого народу. Тому й не дивно, що багато вчених намагалися досліджувати його діяльність. Його постать приваблювала українських художників і письменників. Сподіваємось, що це буде продовжуватись, особливо сьогодні, коли незалежна Україна робить перші кроки до свого, будемо сподіватися, щасливого майбуття. А нам ще й ще раз слід замислитись над тим, чи варто рвати кровноспоріднені, родинні зв'язки з великим українським народом. Саме ідея соборності червоною ниткою проходить через всю спадщину Василя Пачовського.

Підсумовуючи внесок Василя Пачовського у дослідження найдавнішої історії Закарпаття, необхідно відзначити: по-перше, історичні праці письменника написані правдиво, враховуючи рівень розвитку тодішньої історіографії; по-друге, «Історія» В.Пачовського написана в українському, народовецькому дусі, чим самим її автор відіграв велику роль у піднесенні національної самосвідомості закарпатських українців наприкінці 30-х років; по-третє, його праці, незважаючи на популярний характер, були одними з перших, в яких історія Закарпаття стала об'єктом спеціального дослідження; по-четверте, більшість наукових досліджень В.Пачовського не втратили своєї актуальності по сьогоднішній день і знайшли своє підтвердження в працях вітчизняних дослідників.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

У XII і на початку XII ст. Галичина й Волинь були повністю самостійними князівствами, які відрізнялися між собою навіть способом правління. На відміну від інших земель, Галичина була олігархічною, бо в ній не князь мав абсолютну владу, не віче обирало князя, а правила боярська олігархія. Микола Котляр у своїй праці «Галицько-Волинське князівство у європейській політиці XIII ст.» виділяє такі періоди в історії Галицько-волинської держави:

1. До початку самостійної державної діяльності Данила Романовича (1219 р.).
2. До 1245 р., коли Данило здолав феодалну опозицію й відновив Галицько-Волинське князівство.
3. До смерті Данила (1264 р.) – часи державної єдності Галицько-волинської Русі.
4. До кінця XIII ст., коли князівство повернулося до стану роздробленості.

Отже, перший період надзвичайно тривалий у часі. Нашу розповідь про початок самостійної політики князівств Південно-Західної Русі можна повести з князя Володимирка (1123-1153). Саме він першим відокремився від Києва, проводячи